

Medzigeneračná sociálna mobilita na Slovensku¹

Roman Džambazovič – Daniel Gerbery²

Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Intergenerational Social Mobility in Slovakia. Paper offers actual findings on intergenerational social mobility in Slovakia, which is understood as mobility within a class-based stratification system. It relies on neo-weberian definition of social class and – based on theoretical and methodological reflection on the most used class schemas – it employs European Socio-economic Classification (ESeC). Authors distinguish between absolute and relative social mobility, referring to distinction between mobility induced by structural changes and social fluidity defined as chances to become a member of certain social class. Aim of the paper is to identify basic patterns of social mobility among men and women, including patterns of social mobility within different age cohorts. Presenting findings could contribute to filling the existing gap in this important field of sociological inquiry. In terms of absolute mobility, the most frequent form of mobility is represented by upward mobility, consisting mainly of “long” mobility. Among men, salariat and qualified manual workers represent classes with the strongest tendency to closeness. Among women, it holds true for salariat, lower professionals, and unqualified manual workers. In terms of relative mobility, chances to move within stratification system are unevenly distributed, especially at the top and the bottom of social structure. As result, identified “upgrade” of social class structure didn’t lead to significant equalization of mobility chances to climb the stratification ladder.

Sociológia 2018, Vol. 50 (No. 4: 396-428)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2018.50.4.16>

Key words: *Social mobility; absolute and relative social mobility; intergenerational social mobility; social stratification; social class; European Socio-Economic Classification (ESeC)*

Sociálna mobilita prezrádza veľa o povahe spoločnosti a spoločenského poriadku. Ukazuje mieru rigidity systémov sociálnej stratifikácie, indikuje veľkosť sociálnych bariér medzi sociálnymi pozíciami a zložitost’ ich prekonávania a odkazuje k životným šanciam príslušníkov rôznych spoločenských tried. Najčastejšie sa chápe ako pohyb z jednej sociálno-ekonomickej pozície do inej v rámci sociálnej hierarchie, pričom môže ísť o pohyb medzigeneračný alebo vnútrogeneračný. Objektom záujmu tejto štúdie je vertikálna medzigeneračná mobilita, ktorá popisuje vzostup alebo zostup v rámci stratifikačného systému³. Týka sa zmeny sociálnej pozície jednotlivca v porovnaní s postavením rodičov, prípadne zmeny postavenia jeho rodiny v porovnaní s rodinou, z ktorej pochádza. Ak je vzťah medzi triednym pôvodom a príslušnosťou

¹ Štúdia vznikla ako súčasť riešenia výskumnej projektu *Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita v slovenskej spoločnosti* (APVV-14-0639) a projektu *Životné šance sociálnych aktérov v kontexte spoločenského vývoja na Slovensku* (VEGA 1/0325/15).

² Korešpondencia: Mgr. Roman Džambazovič, PhD., Mgr. Daniel Gerbery, PhD., Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzita Komenského v Bratislave, Gondova 2, 814 99 Bratislava, Email: roman.dzambazovic@uniba.sk; daniel.gerbery@uniba.sk.

³ Horizontálna mobilita, pre úplnosť, označuje pohyb jednotlivca alebo skupiny v priestore alebo v rámci profesie, pričom nedochádza k zmene výšky, resp. úrovne sociálneho statusu migrujúcich osôb. Jedná sa o transmisiu v rámci jednej úrovne. (Sorokin 1998)

k triede slabý, triedne bariéry sú nízke a takúto triednu štruktúru definujeme ako otvorenú, plastickú a priepustnú. (Katrňák 2005) Členovia spoločnosti pochádzajúci z odlišných tried následne majú rovnaké alebo podobné šance skončiť v iných triednych pozíciách. Ak je vzťah silný, triedna štruktúra je rigidna, možnosti presunu z jednej triedy do inej v rámci dvoch generácií sú obmedzené a šance osôb pochádzajúcich z odlišných tried obsadiť určitú triednu pozíciu sú rozdielne.

Cieľom tejto štúdie je predstaviť hlavné črty triednej medzigeneračnej mobility, ktorú zažila generácia osôb narodených po roku 1951. Ide o vekovú kategóriu tvoriacu výberovú vzorku empirického výskumu *Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita na Slovensku*, ktorý bol realizovaný v roku 2016, a o ktorý sa štúdia opiera⁴. V centre pozornosti je pohyb medzi rôznymi triednymi pozíciami potomkov a ich rodičov, pretože sociálne triedy vnímame ako jeden z najsilnejších indikátorov sociálno-ekonomickej pozície, ktorý umožňuje zachytiť dynamiku a utváranie systému sociálnej stratifikácie. Zaujímať nás bude to, aké mobilné toky v našej spoločnosti prevládajú, ktoré sociálne triedy expandovali a či a ako sa líšia životné šance ľudí s odlišným triednym pôvodom. Kľúčovou otázkou, na ktorú hľadáme odpoveď je, akú úlohu zohráva triedny pôvod pri zaraďovaní sa do stratifikačného systému. S tým, aká je úroveň sociálnej mobility a aké podoby nadobúda, súvisia aj ďalšie dôležité otázky. Existujú rodové rozdiely v medzigeneračnej sociálnej mobilite? Ako sa vyvíjala mobilita u rôznych vekových kohort? Zodpovedanie týchto otázok môže napomôcť pochopiť makro-spoločenské procesy, ktoré prebehli na Slovensku v druhej polovici dvadsiateho storočia a ktoré spoluvytvárali dnešnú podobu sociálnej stratifikácie.

Predstavením prvých výsledkov empirického výskumu medzigeneračnej sociálnej mobility na Slovensku sa štúdia snaží zaplniť medzeru, ktorá v slovenskej sociológii v tejto súvislosti existuje. Na jedinečný výskum sociálnej stratifikácie a mobility československej spoločnosti realizovaný pod vedením P. Machonina z roku 1967 (viac pozri Machonin a kol. 1969), ktorý zachytil mobilné vzorce v prvých desaťročiach budovania socializmu (Rollová a kol. 1972; Roško 1970; Jungman 1972; Vrchovina 1970), sa totiž v našich podmienkach dlho nenadviazalo. Mikrocenzové výskumy v rokoch 1978 a 1984, či výskum zblížovania robotníckej triedy a inteligencie v roku 1979 sa tejto témy dotýkali okrajovo a, navyše, neboli v ucelenej podobe publikované. A tak – aj napriek ojedinelým analýzám sociálnej mobility vychádzajúcim zo štatistických údajov (napr. Tašký 1986) a prácam venovaných možnostiam aplikácie mobilného výskumu do skúmania sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti (Charvát – Linhart – Večerník

⁴ Vzorka bola cielene obmedzená na osoby, ktoré v čase výskumu neboli v dôchodkovom veku.

1975; Charvát 1980) – vznikol dvadsaťročný výpadok v systematickom skúmaní mobilitných pohybov. Nové informácie o Slovensku priniesli publikácie z 90tych rokov, ktoré zachytávali situáciu na Slovensku v rámci širšej medzinárodnej komparácie alebo na základe porovnania s Českou republikou. (Např. Boguszak 1991; Matějů 1991; Matějů – Řeháková 1993; Machonin – Tuček a kol. 1996; Tuček – Harmadyová 1998) Práce týkajúce sa výhradne Slovenska boli zamerané na teoretickú konceptualizáciu sociálnej mobility či zhrnutie zistení predchádzajúcich analýz (Sopóci – Búzik 1999; Sopóci 2017), na zachytenie zmien sociálnej štruktúry či vzdelanostnej a profesijnej mobility. (Bunčák – Harmadyová 1993; Harmadyová 1997; Strapcová 2008) Avšak ucelenejšie pohľady mapujúce mobilitné pohyby v dlhšom časovom období absentujú.

Nasledujúci text je rozdelený do šiestich častí. Najprv priblížime teoretické a metodologické východiská analýz medzigeneračnej mobility, aby sme následne mohli popísať doterajšie relevantné výskumné zistenia. Tretia časť je venovaná popisu triednej schémy ESeC, v rámci ktorej sociálnu mobilitu budeme sledovať. Vo štvrtej časti sú predstavené dáta, ktoré využívame v analýzach a analytické inštrumentárium. Piata a šiesta časť prinášajú analýzu údajov z empirického výskumu *Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita na Slovensku*. V závere ponúkame diskusiu k najdôležitejším zisteniam a ďalším možnostiam výskumu.

Medzigeneračná triedna mobilita, jej podoby a spôsoby merania

Základom pre analýzu medzigeneračnej mobility je tzv. mobilitná tabuľka. Ide o dvojrozmernú tabuľku, ktorá obsahuje informácie o sociálno-ekonomickej pozícii a sociálno-ekonomickej pôvode respondenta (najčastejšie v podobe informácie o sociálno-ekonomickej pozícii niektorého z rodičov v čase dospievania respondenta⁵). Spôsob, akým sa pozícia v stratifikačnom systéme operacionalizuje, závisí od viacerých faktorov. Zvyčajne sa odvíja od cieľov analýzy, od ich teoretického a metodologického ukotvenia a v neposlednom rade aj od dostupnosti údajov. K dispozícii sú multidimenzionálne indikátory, opierajúce sa o informácie o postavení na trhu práce a zamestnaní, alebo „jednoduché“ indikátory, ktoré sa najčastejšie vzťahujú k príjmom, vzdelaniu a zamestnaniu. K multidimenzionálnym ukazovateľom patria rôzne triedne klasifikácie (např. EGP, ESeC, Wrightova triedna typológia), škály prestíže povolání ako napríklad SIOPS či indexy sociálno-ekonomickeho statusu

⁵ V sociologických výskumoch sa najčastejšie konkretizuje sociálno-ekonomická pozícia rodiča/rodičov k obdobiu, keď mal respondent 14-15-16 rokov. Vo výskume *Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita na Slovensku* (2016) to bol vek 16 rokov.

zamestnaní, akým je napríklad ISEI⁶. (Ganzeboom – de Graaf – Treiman 1992; Ganzeboom – Treiman 1996; Erikson – Goldthorpe 1992; Hauser – Warren 1997; Rose – Harrison 2007, 2010; Treiman 1977; Wright 1985, 1997) Ide o štandardné indikátory odvodené od medzinárodnej klasifikácie zamestnaní International Standard Classification of Occupations (ISCO)⁷. Tieto indikátory vychádzajú buď z hierarchických alebo z dichotomických chápaní sociálnej stratifikácie. Východiskom našich analýz bude jedna z aktuálnych triednych schém – Európska sociálno-ekonomická klasifikácia (ďalej ESeC).

Na základe kombinácie informácií z mobilitej tabuľky možno identifikovať dva základné typy sociálnej mobility: absolútnu a relatívnu sociálnu mobilitu. (Erikson – Goldthorpe 1992) Absolútna mobilita odkazuje k presunom z triednej pozície pôvodu (rodičov) k súčasnej triednej pozícii. Jej veľkosť súvisí s celkovým počtom ľudí, ktorí majú skúsenosť s nejakým typom zmeny triednej pozície v porovnaní s rodičovskou generáciou. Miera absolútnej mobility potom vyjadruje podiel osôb, u ktorých sa triedny pôvod a súčasná triedna pozícia líšia, na celkovom počte osôb. Pri absolútnej mobilite sa rozlišuje vzostupná a zostupná mobilita (na základe smeru zmeny triednej pozície)⁸ a krátka a dlhá (na základe toho, o koľko stupňov sa triedna pozícia zmenila). Absolútna mobilita je spojená so zmenami v ekonomike a štruktúre zamestnaní. Ide o elementárne vyjadrenie sociálnej mobility, ktoré zachytáva pohyby medzi triedami bez ohľadu na to, či sú ich príčiny štrukturálne (napr. k mobilite dochádza vznikom nových pracovných miest) alebo sociálne (napr. k mobilite dochádza vďaka odlišnej štartovacej pozícii danej rodinou pôvodu).

Relatívna mobilita, označovaná aj ako sociálna fluidita, vyjadruje to, čo sa vo všeobecnosti chápe ako otvorenosť alebo uzavretosť triednej štruktúry. Je založená na porovnaní šanci osôb s odlišným triednym pôvodom obsadiť určitú triednu pozíciu a nie inú. (Breen 2004: 4) Ide o relatívnu nerovnosť v prístupe k triednym pozíciám podľa triedneho pôvodu, indikovanú tzv. pomermi šanci (odds ratios). Odkazuje ku kompetitívnym výhodám spojeným s rozdielnymi triednymi pozíciami, avšak nedemonštruje veľkosť zdrojov a bariér, typických pre predstaviteľov jednotlivých tried. Ako upozorňuje T. Katrňák (2005: 160), mobilitné šance ukazujú výsledky procesu a nie samotný proces, ktorý k výsledku viedol. Nerovnosti vo výsledkoch mobilitného procesu sú teda považované za výraz nerovností v mobilitných šanciach. Problémom je, že výsledky mobilného procesu nemusia byť iba odrazom nerovností v zdrojoch

⁶ Skratka EGP označuje triednu schému, ktorej názov vznikol zo začiatkových písmen jej autorov – Erikson, Goldthorpe a Portocarrero, skratka ESeC odkazuje k European Socio-economic Classification, SIOPS k Standard International Occupational Prestige Scale a skratka ISEI k International Socio-economic Index of Occupational Status.

⁷ Kritické predstavenie jednotlivých spôsobov merania sociálnej pozície za pomoci zamestnania ponúkajú napríklad štúdie Šafa a Holého (2012) či Džambazoviča (2014).

⁸ Následne môžeme rozlíšiť jednotlivcov so vzostupnou alebo zostupnou mobilitnou dráhou, ako i kategóriu jednotlivcov „stabilných“.

a obmedzeniach, ale môžu byť aj výrazom nerovností v preferenciách, zámeroch a úsilí, či schopnostiach a inteligencii.

Vzájomný vzťah medzi absolútnou a relatívnou mobilitou nie je vždy lineárny – relatívna mobilita môže byť nízka, aj keď je absolútna mobilita vysoká. V takej spoločnosti síce dochádza k zmenám zamestnaneckej štruktúry, ale relatívne šance na to, že jednotlivci skončia v inej triednej pozícii z akej pochádzajú, zostávajú prakticky nezmenené. Ilustruje to dnes už klasické zistenie J. Goldthorpa a jeho tímu, že vo Veľkej Británii vzrastá miera absolútnej mobility, ale nezlepšuje sa situácia z hľadiska relatívnej mobility. (Goldthorpe et al. 1987) Toto zistenie bolo následne potvrdené aj v iných krajinách.

Skúmanie sociálnej mobility sa tradične spájalo s konceptom „muža – žiteľa“, a to už od prvej generácie stratifikačného výskumu⁹. Ženy sa vo výskumoch mobility nasledovali až do 70. rokov dvadsiateho storočia (až na niekoľko výnimiek). Takýto „intelektuálny sexizmus“ (Acker 1973), ktorý zneviditeľnil ženy v triednom výskume, sa prejavoval prinajmenšom dvojako. Ak bola jednotkou skúmania rodina, jej triedne postavenie bolo odvodené od postavenia muža ako prednostu a žiteľa domácnosti. (Goldthorpe 1983) Ak bol jednotkou skúmania jednotlivec, v centre pozornosti boli len muži. Prvý aj druhý prístup vychádzal z toho, že triedna pozícia súvisí s trhom práce a ženy sú na trhu práce menej zastúpené, a z týchto dôvodov sú pre triednu analýzu a mobilitný výskum irelevantné. (Bližšie pozri Katrňák 2005: 67-73) Zúženie objektu skúmania na dvojicu otec – syn bolo pochopiteľne dlhodobo objektom silnej kritiky. No aj tak sa stále objavujú tvrdenia v jeho prospech. Jednu líniu predstavujú argumenty týkajúce sa pragmatickej stránky analýzy sociálnej mobility. Podľa nich, zameranie na mužskú mobilitu umožňuje odhliadnuť od špecifik del'by práce medzi mužmi a ženami, od iného charakteru profesionálnej kariéry väčšiny žien, skrátka od tých aspektov problematiky, ktoré by skomplikovali interpretáciu zistených mobilitných údajov¹⁰. Ďalšiu líniu zase tvoria empiricky sýtené tvrdenia, že rozdiely medzi výsledkami skúmania mužskej mobility na jednej strane a mužskej a ženskej mobility na strane druhej nie sú významné. (Erikson – Goldthorpe 1992) Napriek tomu sa v súčasnosti považuje za samozrejmosť analyzovať nielen mobilitu mužov, ale aj žien a vyhnúť sa tak hrubej simplifikácii. Zmenu prinieslo najmä obdobie 80. a 90. rokov, kedy začal v analýzach mobility prevažovať "individuálny

⁹ Podľa typu dát, spôsobu ich analýzy, povahy analytických nástrojov, typov výskumných problémov, druhu hypotéz a výskumných záverov boli rozlíšené štyri generácie sociálno-stratifikačného výskumu. (Bližšie pozri Ganzeboom et al. 1991; Treiman – Ganzeboom 2000; Katrňák 2005)

¹⁰ Už v dielach klasikov výskumu sociálnej mobility nachádzame pragmatické zdôvodnenia zúženia na mužskú líniu: porovnanie pracovných miest, resp. profesiových statusov otcov a dcér je ťažšie než porovnanie miest a statusov otcov a synov (Lipset – Bendix 1959), ťažká porovnateľnosť mužských a ženských pracovných miest, mužskej a ženskej zamestnanosti, vzdelanosti a pod. (Blau – Duncan 1967)

prístup“, ktorý si systematicky všimával pracovnú situáciu žien a ich sociálnu mobilitu. (Wright 1997) Uvedená zmena bola aj reakciou na premeny trhu práce (masívny nárast zamestnanosti žien, feminizácia určitých odborov), na tranzíciu reprodukčného a partnerského správania (znižujúca sa plodnosť, odkladanie pôrodov do neskoršieho veku, nárast slobodného materstva, bezdetnosti, rozvodovosti a kohabitácií), redefinovanie neplatennej práce, narastajúcu rolu ženy pri medzigeneračnom prenose triednych pozícií, či nutnosť rozlíšiť triedne heterogénne páry. (Např. Acker 1973, 1980; Hradecká 1991; Katriňák 2005; Szelényi 2001; Šanderová 1998) Takto rozšírené analýzy následne potvrdili, že mobilita žien sa vyznačuje mnohými špecifikami (Erikson – Goldthorpe 1992; Payne – Abbott 1990): napríklad miera vzostupnej mobility žien je nižšia ako u mužov, pozície na vrcholných priečkach triednej štruktúry sú pre ženy menej dostupné ako pre mužov a pod.

Náš analytický prístup je založený na separátnej analýze mobility u mužov a u žien (t. j. objektom skúmania budú dvojice „otec – syn“ a „matka – dcéra“), pretože explicitným cieľom štúdie je zistiť, či fungovali a fungujú rodovo diferencované mobilné vzorce. Dôvodom je aj porovnateľnosť s inými analýzami sociálnej mobility, ktoré s týmto rozlíšením pracujú, a možnosť kumulácie zistení z empirických výskumov. Tento rozdiel nás zaujíma aj z kohortnej perspektívy, preto budeme vzťah medzi triednym pôvodom a súčasnou pozíciou u mužov a žien skúmať v rôznych vekových kohortách.

Čo vieme o medzigeneračnej mobilite? Krátky prehľad relevantných výskumných zistení

Stále narastajúci záujem o výskumy sociálnej mobility, ktorý možno pozorovať od päťdesiatych rokov dvadsiateho storočia na úrovni národných štátov a neskôr i v podobe medzinárodných porovnaní, priniesol celý rad poznatkov, ktoré majú relevanciu aj pre skúmanie súčasnej slovenskej spoločnosti¹¹. Jedným zo základných zistení bolo, že miery absolútnej mobility sú síce vysoké, ale líšia sa medzi porovnávanými krajinami a nie je možné identifikovať žiaden jednotný trend vo vzťahu k industriálnemu vývoju v jednotlivých krajinách. (Blau – Duncan 1967; Erikson – Goldthorpe 1992; Goldthorpe et al. 1987; Hauser – Featherman 1977; Miller 1960) Pretrvávajúcu vysokú úroveň absolútnej mobility vo všetkých rozvinutých spoločnostiach potvrdili aj neskoršie analýzy. (Breen – Luijkx 2004a, 2004b; Erikson – Goldthorpe 1992; Marshall et al. 1997; Savage 2000) Aktuálne potvrdenie tohto trendu v členských krajinách EÚ priniesla nedávna štúdia *Social mobility in the EU*

¹¹ Kým prvá generácia výskumov sociálnej mobility sa zamerala na určenie veľkosti absolútnej mobility, ďalšie generácie sa už sústreďovali na odhalenie determinantov dosahovania sociálnej pozície a na skúmanie otvorenosti či zatvorenosti mobilných režimov, t. j. odlišenie mobilných šancí od ich štruktúralne podmienených premien.

(Eurofound 2017), ktorá sa opiera o údaje z piatich vln zisťovania *European Social Survey* (ESS) realizovaných v období rokov 2002 až 2010. Ukázala, že z významných štrukturálnych zmien v druhej polovici 20. storočia (zmena zamestnaneckej, odvetvovej štruktúry, zmena veľkosti populácie v rôznych povolaniach a rozšírenie vzdelávania) profitovali všetky tri skúmané generácie¹², hoci v mladšej vekovej kohorte sa už zvyšuje zastúpenie jednotlivcov, ktorí prešli zostupnou medzigeneračnou mobilitou. Analýza potvrdila aj dôležitosť sledovania rodových diferencií. Kým v generácii mladších mužov klesal podiel osôb zažívajúcich vzostupnú mobilitu, u mladších žien bol vývoj opačný. Rozdiely sa ukázali aj pri staršej generácii: kým muži narodení po roku 1965 mali častejšie skúsenosť so zostupnou mobilitou a imobilitou, podiel žien zažívajúcich vzostupnú mobilitu zostával pomerne stabilný. Celkovo však štúdia konštatuje, že v poslednom období došlo k takým štrukturálnym posunom, že úroveň a smerovanie absolútnej mobility medzi mužmi a ženami sa začínajú na seba stále viac podobat'. (Eurofound 2017)

K vyššie spomínaným výrazným mobilným pohybom dochádzalo v kontexte zmien zamestnaneckej štruktúry a štruktúry pracovných pozícií, ktoré okrem iného zahŕňali rozširovanie pracovných pozícií vyžadujúcich vyššiu kvalifikáciu a vzdelanie, postupné znižovanie zastúpenia manuálne pracujúcich, sprevádzané rýchlym a intenzívnym poklesom zamestnanosti v poľnohospodárstve¹³. Otváral sa tak priestor na vrchných priečkach zamestnaneckej štruktúry, čo zvyšovalo pravdepodobnosť vzostupnej mobility. (Breen – Goldthorpe 1999) Väčšina z opisovaných procesov teda viedla k určitému zblížovaniu absolútnej mobility vo vyspelých krajinách. (Breen – Luijkx 2004a, 2004b; Eurofound 2017; Erikson et al. 2010)¹⁴ Napriek tomu, konvergencia nie je úplná: modernizácia nevytvára uniformitu, ktorú očakávali mnohí spoločenský vedci. (K tejto diskusii pozri napr. Parsons 1994; Treiman 1970)

Ďalším dôležitým zistením medzinárodných komparatívnych výskumov bolo preukázanie podobnosti vzorcov relatívnej mobility¹⁵, avšak pri zachovaní odlišnosti mier sociálnej fluidity medzi krajinami a v čase. (Např. Erikson – Goldthorpe 1992; Ganzeboom et al. 1989; Marshall et al. 1997; Breen 2004) Na strane druhej, najnovšie zistenia naznačujú, že v európskych krajinách v dvadsiatom storočí dochádzalo k zblížovaniu mier sociálnej fluidity. (Eurofound 2017) Podobnosť je pritom výraznejšia pre generáciu narodenú v rokoch 1946 – 1964 než pre kohortu narodenú v rokoch 1927 – 1945. Miery

¹² Ide o vekové kohorty narodené v rokoch 1927 – 1945, 1946 – 1964 a 1965 – 1975.

¹³ V tých európskych krajinách, kde bol tento sektor výrazne zastúpený ešte aj v polovici 20. storočia.

¹⁴ Autori upozorňujú na zmenšovanie nadnárodných rozdielov vo vzostupnej a zostupnej mobilite od sedemdesiatych do deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia.

¹⁵ Skôr môžeme hovoriť o značnej podobnosti ako o úplnej uniformite vzorov relatívnej mobility, ako to pôvodne konštatuje Feathermanova, Jonesova, Hauserova téza (známa ako FJH-hypotéza). (Goldthorpe et al. 1987; Erikson – Goldthorpe 1992)

sociálnej fluidity pre najmladšiu generáciu Európanov narodených v rokoch 1965 – 1975 ale zostávajú v jednotlivých krajinách stále diferencované, bez výraznejšieho trendu k zblížovaniu.

Vyspelé krajiny sa líšia nielen úrovňou sociálnej fluidity, ale i tým, v akej miere sú zmeny v sociálnej mobilite vysvetliteľné distribúciou dosiahnutého vzdelania v populácii. Pretože hoci vzťah vzdelania a sociálnej mobility sa v niektorých krajinách zosilňuje, stále v tomto ohľade existuje veľká variabilita pre jednotlivé vekové kohorty. (Breen – Luijkx 2004a, 2004b) Dôležitú úlohu zohráva nastavenie vzdelávacieho systému, ale aj nedostatočná rýchlosť tvorby pracovných pozícií, do ktorých by mohla smerovať vzostupná mobilita osôb pochádzajúcich z nižších sociálnych tried. V krajinách s takýmto vývojom dochádza k poklesu vzostupnej mobility v súčasných vekových kohortách na všetkých úrovniach vzdelania. Pozorované rozdiely sú samozrejme spôsobené aj odlišnosťami štátov v ich ekonomickom a politickom vývoji. Dôležitosť politických faktorov pre vytváranie odlišných podôb sociálnej mobility v rôznych spoločnostiach bola potvrdená aj ďalšími autormi. (Erikson – Goldthorpe 1992)

Celkovo možno zhrnúť, že triedne štruktúry v európskych krajinách začínajú byť stále viac podobné, aj keď existujú rozdiely v relatívnych mobilných šanciach a ich vývoji v čase. K podobným záverom dospeli aj analýzy sociálnej mobility v postsocialistických krajinách. Obdobie socializmu znamenalo celkový nárast absolútnej aj relatívnej mobility. Ani v prípade týchto krajín však nemožno hovoriť o jednotnom socialistickom vzorci sociálnej mobility. Práve naopak, v porovnaní s vyspelými západnými krajinami tu pozorujeme výraznejšiu variabilitu mobilných režimov (Boguszak 1991) a diferenciaciu vývoja absolútnej i relatívnej medzigeneračnej sociálnej mobility. Vo všeobecnosti však môžeme konštatovať, že päťdesiate roky minulého storočia znamenali pre socialistické krajiny vrchol absolútnej a s istým časovým odstupom aj relatívnej mobility. V neskoršom období došlo k spomaleniu rastu mobility, prejavujúceho sa až znížením absolútnej mobility a zhoršením „priepustnosti triednych bariér“, čo súviselo s postupnou stagnáciou rastu vzdelanostných príležitostí, triednej štruktúry a celkovým spomalením a následnou stagnáciou ekonomického a sociálneho vývoja. (Boguszak 1991; Connor 1979; Matějů 1986) Následná tranzícia bývalých socialistických krajín v deväťdesiatych rokoch bola sprevádzaná postupným uzavieraním triednej štruktúry a posilňovaním intergeneračnej reprodukcie, t. j. oslabovaním sociálnej fluidity. (Eurofound 2017; Gerber – Hount 2004; Katrňák – Fónadová 2014; Katrňák – Fučík 2010; Mach 2004; Róbert – Bukodi 2004) Pomerne krátky časový odstup týchto analýz od roku 1989 a povaha zmien, ku ktorým došlo (napr. pokračujúca expanzia vzdelávacieho systému a pokles mladších vekových kohort), však nedovoľujú formulovať

autoritatívnejšie závery. Sú skôr výzvou k ďalšiemu skúmaniu sociálnej mobility a jej determinantov.

Európska sociálno-ekonomická klasifikácia (ESeC)

Pozícia na trhu práce je vnímaná v moderných industriálnych spoločnostiach ako jeden zo základných zdrojov sociálnych nerovností a životných šancí. Zhluky podobných pozícií formujú sociálne triedy, pretože osoby v rovnakých pozíciách majú prístup k rovnakým zdrojom a musia čeliť rovnakým obmedzeniam. Každá pozícia na trhu práce je teda spojená s určitými výhodami či nevýhodami a sociálne triedy takýmto spôsobom odkazujú k nerovnostiam na trhu práce. (Katrňák – Fučík 2010) Predchádzajúce zistenia ukázali, že takto konceptualizované triedne schémy majú platnosť aj v našich podmienkach (napr. Bunčák et al. 2011, 2013; Sopóci 2014) a tento záver potvrdila aj najnovšia štúdia venovaná testovaniu validity troch aktuálnych triednych schém využívaných v európskej sociológii (EGP, ESeC a ESeG), ktorá vychádza z už spomínanej medzinárodnej klasifikácie zamestnaní ISCO. (Bunčák et al. 2018b) Ako konštatujú autori štúdie, za pomoci všetkých schém môžeme identifikovať pomerne jasné triedne predely súčasného trhu práce na Slovensku.

Pri analýze medzigeneračnej sociálnej mobility na Slovensku budeme využívať jednu z aktuálnych triednych schém – Európsku sociálno-ekonomickú klasifikáciu (ESeC), ktorá bola na Slovensku zatiaľ využitá iba ojedinele. (Bunčák et al. 2018a, 2018b) Triedna schéma ESeC vychádza z neo-weberovského teoretického vymedzenia tried – triednej schémy EGP (Erikson et al. 1979) – kde sa triedy rozlišujú na základe rozdielných pozícií na trhu práce (zamestnávateľia, samostatne zárobkové činné osoby a zamestnanci) a v rámci vykonávanej práce (podľa typu pracovnej zmluvy sa rozlišujú pozície so zmluvou o zastávanej pozícii a zmluvou o vykonávanej práci)¹⁶. ESeC sa však od EGP odlišuje v niekoľkých ohľadoch. Po prvé, k trom základným pozíciám na trhu práce pridáva tzv. „vylúčené osoby“, t. j. jednotlivcov, ktorí nie sú na trhu práce, pretože nepracujú (nie zámerne) alebo sú dlhodobo nezamestnaní. Ďalej, kategóriu zamestnancov diferencuje pomocou dvoch kritérií: na základe postavenia na trhu práce (zohľadňujúc ekonomické istoty, pracovné vyhliadky a kariérny postup) a postavenia v práci (berúc do úvahy právomoci, autonómiu pri práci a zodpovednosť za ňu). Tieto dve kritériá sú zohľadnené v typoch pracovných zmlúv zamestnancov (zmluva o vykonanej práci, zmluva o služobnom vzťahu, ich kombinácia). Po tretie, zamestnávateľov delí na veľkých a malých, pričom malí zamestnávateľia a samostatne

¹⁶ Na strane druhej, schéma EGP, z ktorej schéma ESeC vychádza, bola využívaná v podstatne vyššej miere. (Např. Bunčák et al. 2011, 2013; Búzik 2008; Džambazovič – Gerbery 2014; Sopóci 2014; Sopóci et al. 2015)

zárobkovo činné osoby sa ešte členia podľa postavenia na trhu práce a miery ich autority v práci.

Tabuľka č. 1: **Európska sociálno-ekonomická klasifikácia ESeC** (desaťtriedna schéma a jej zlúčenie na 6, 5 tried a 3 triedy)

10 tried	tried (označenie)	5 tried	3 triedy (označenie)
1. Vyšší salariát (veľký zamestnávateľia, vysoko kvalifikovaní odborníci, administratívne a manažérske povolania)	1+2	1+2	1+2 (Salariať)
2. Nižší salariát (nižší odborníci, administratívne a manažérske profesie, kvalifikovaní technici a nadradení nemanuálne pracujúci)	(Vyšší a nižší salariát)		
3. Biele goliere vyššieho stupňa (medziľahlé profesie - nemanuálne pracujúci s vyššou kvalifikáciou)	3+6 (Nemanuálne i manuálne pracujúci vyššieho stupňa)	3+6	
4. Drobná buržoázia (drobní zamestnávateľia a sebazamestnávajúce profesie - mimo poľnohospodárstva)			
5. Farmári a drobná buržoázia v poľnohospodárstve (sebazamestnávajúce profesie v poľnohospodárstve)	4+5 (Drobní podnikatelia)	4+5	3+4+5+6 (Medziľahlé triedy)
6. Modré goliere vyššieho stupňa (nižší nadriadení (majstri) a nižšie technické povolania (manuálne pracujúci s vyššou kvalifikáciou))	3+6 (Nemanuálne i manuálne pracujúci vyššieho stupňa)	3+6	
7. Biele goliere nižšieho stupňa (nižšie úradníctvo, povolania v službách a obchode - nemanuálne pracujúci s nižšou kvalifikáciou)	7 (Nemanuálne pracujúci nižšieho stupňa)		
8. Kvalifikovaní manuálni pracovníci (nižšie technické profesie - kvalifikovaní robotníci)	8 (Kvalifikovaní manuálne pracujúci)	7+8+9	7+8+9 (Robotnícka trieda)
9. Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuálni pracovníci (nekvalifikované a polokvalifikované rutinné povolania)	9 (Nekvalifikovaní manuálne pracujúci)		
10. Nezamestnaní (nikdy nepracovali a dlhodobo nezamestnaní)	10 (Nezamestnaní)	10	10

Zdroj údajov: Rose – Harrison 2007, autori

Ako ukazuje tabuľka č. 1, schéma ESeC umožňuje pracovať s niekoľkými verziami, líšiacimi sa počtom tried – podobne ako triedna schéma EGP. (Bližšie pozri Rose – Harrison 2007, 2010) Voľba počtu tried závisí podľa autorov na empirickej obsadenosti jednotlivých kategórií a cieľi, k akému je schéma využívaná. V tejto súvislosti je potrebné upozorniť na to, že trieda „vylúčených“ nemusí byť v schéme ESeC nevyhnutne zahrnutá. Triednu

pozíciu dlhodobu nezamestnaných možno odvodiť z ich posledného zamestnania a triednu pozíciu nikdy nepracujúcich z pozície prednostu domácnosti, v ktorej žijú. Do tejto kategórie by mali spadať len špecifické kategórie, akými sú ženy v domácnosti, ktoré nikdy nepracovali, aktuálne nepracujúci študenti a dlhodobu nezamestnaní. Ostatných ľudí mimo trhu práce – ako sú krátkodobu nezamestnaní, dôchodcovia, invalidní dôchodcovia, ľudia v rekvalifikačných kurzoch – je podľa autorov vhodnejšie kvalifikovať do tried na základe ich posledného plateného zamestnania.

Klasifikácia ESeC má oproti schéme EGP jednoznačnejšiu operacionalizáciu, ktorá vznikla spolu s jej konceptuálnym zdôvodnením¹⁷ a pre ktorú je potrebný len trojmiestny kód ISCO-08. Algoritmus tejto schémy je štandardizovaný pre väčšinu európskych krajín, keďže ESeC vznikol na základe porovnania ich aktuálnych triednych štruktúr. Okrem toho, k silným stránkam schémy ESeC patrí výrazná inštitucionálna podpora na celoeurópskej úrovni, sprevádzaná starostlivou prípravou, bohatou dokumentáciou a transparentnosťou. Zdôrazňuje sa aj jej široká využiteľnosť: od analýz trhu práce a nezamestnanosti, cez analýzu životných podmienok, bývania, spotrebného správania až po oblasť vzdelania, zdravia, rodových rozdielov a kultúrnej participácie. (Šafr – Holý 2012) Testovanie validity v Česku i na Slovensku ukázalo, že hoci obe triedne schémy uspokojivo konceptualizujú sociálne triedy a rozlišujú medzi pozíciami, triedna schéma ESeC vykazuje silnejšie korelácie s indikátormi využitými pri validizácii než klasifikácia EGP. (Katrňák – Fučík 2010; Katrňák 2012; Bunčák et al. 2018b) Aj z týchto dôvodov odporúčame pre analýzu sociálnej mobility využiť triednu schému ESeC.

Metódy a údaje

Sociálnu mobilitu chápeme ako mobilitu medzi spoločenskými triedami, ktoré vymedzujeme pomocou triednej klasifikácie ESeC. Východiskom analýzy mobility je šesť- a trojtriedna verzia schémy ESeC, ktoré sú zjednodušením pôvodnej, desaťtriednej verzie. Pri tejto transformácii sme vynechali kategóriu osôb, ktoré sú vylúčené z trhu práce, tak ako je v takýchto typoch analýzy zvykom. (Katrňák 2005) Dôvodom sú jednak ťažkosti s validným a reliabilným zistením ich triednej príslušnosti a jednak potreba venovať tejto kategórii osôb špeciálnu pozornosť a špecifickejšie analytické nástroje.

V súlade s teoretickými východiskami budeme rozlišovať medzi absolútnou a relatívnou mobilitou. Rozsah a podobu absolútnej mobility priblížime prostredníctvom odtokovej a prítokovej mobility, indexov odlišnosti a súhrnnými ukazovateľmi sumarizujúcimi podiel mobilných a imobilných osôb a charakteru mobility (krátka/dlhá mobilita, etc.). Odtokovú mobilitu

¹⁷ Kritickú reflexiu oboch schém ponúkajú napríklad Katrňák, Fučík (2010), Katrňák (2012), Šafr, Holý (2012).

získame z riadkových percent v mobilitej tabuľky, v ktorej riadky predstavujú triedy pôvodu (triedne zaradenie rodiča) a stĺpce triedne zaradenie respondenta. Vyjadruje, do akých tried smerovali respondenti s určitým triednym pôvodom (odpoveď na otázku – kam?). Komplementárne, prítokovú mobilitu získame zo stĺpcových percent mobilitej tabuľky a vyjadruje, aký podiel potomkov z tej ktorej triedy „prítiekol“ do určitej triedy (odpoveď na otázku – odkiaľ?). Uvedené rozlíšenie je dôležité pre pochopenie niektorých základných vlastností sociálnej mobility: kým odtoková mobilita nasvecuje silu vzťahu medzi pôvodom a súčasným postavením, prítoková mobilita indikuje konzistentnosť aktuálnych tried, mieru ich homogenity/heterogenity z hľadiska triedneho postavenia rodiča. (Katrnák 2005) Ako upozorňuje Breen (2004: 18), pre tabuľku prítokovej mobility väčšinou platí, že „triedy, ktoré expandujú (teda triedy, ktoré zaberajú väčší podiel vzorky v prípade aktuálnej triednej pozície než v prípade pozícií rodičov), budú diferencované z hľadiska triedneho pôvodu svojich členov. Naopak, zmenšujúce sa triedy zvyknú mať vysoký podiel takých členov, ktorí vykazujú rovnaký triedny pôvod rodičov.“

V odtokovej i prítokovej tabuľke možno porovnávať jednotlivé distribúcie a zistiť, či a do akej miery sa líšia. Indexy odlišnosti, ktoré sa za týmto účelom používajú, ukazujú percento prípadov, pri ktorých by bolo potrebné zmeniť triedu, aby dve porovnávané distribúcie boli identické. Index odlišnosti sa vypočíta ako súčet všetkých pozitívnych rozdielov medzi dvoma percentuálnymi distribúciami, ktorý je vydelený číslom 100. Môže nadobúdať hodnoty od 0 do 1, pričom vyššie hodnoty indikujú väčšie rozdiely. Ak index nadobudne hodnotu 0, rozdiely medzi porovnávanými distribúciami neexistujú¹⁸. Porovnanie vypočítaných indexov v tabuľke odtokovej alebo prítokovej mobility ukazuje, ktoré páry distribúcií sú si viac podobné a ktoré menej. Vo vyspelých spoločnostiach pritom možno pozorovať trend, že čím väčšia vzdialenosť medzi jednotlivými pozíciami, tým je tiež vyššia hodnota indexu odlišnosti, teda vyšší podiel prípadov, ktoré sa z hľadiska mobilityných tokov od seba odlišujú. (Katrnák 2005) Indexy odlišnosti možno vypočítať aj pre dve tabuľky a porovnať tak ich celkovú distribúciu.

Relatívnu mobilitu vyjadrujeme pomermi šancí. Vyjadrujú silu asociácie medzi dvoma premennými a ich veľkou výhodou je, že sú invariantné k marginálnym početnostiam mobilitej tabuľky. (Hout 1983) Pomáhajú najstť odpoveď na otázku, ako sa líšia šance respondentov pochádzajúcich z odlišných tried zaujať miesto v určitej triede a nie v inej. (Breen 2004: 20) Pomer šancí teda dáva do pomeru šance respondentov pochádzajúcich z triedy A ocitnúť sa v triede C a nie v triede D k šanciam respondentov, ktorí pochádzajú z triedy B, ocitnúť sa v triede C a nie v triede D (šancu vypočítame

¹⁸ Maximálna hodnota 1 je len teoretickou možnosťou, reálne ju index nikdy nedosiahne. (Breen 2004)

ako pomer pravdepodobnosti, že nastane udalosť, k pravdepodobnosti, že nenastane: $O = P / (1 - P)$). V mobilitej tabuľke s I riadkami a J stĺpcami možno vypočítať $(I-1)(J-1)$ neredundantných pomerov šancí pre štyri susediace políčka. Formálny zápis má nasledujúcu podobu

$$\text{pomer šancí} = f_{ij} \times f_{i+1j+1} / f_{i+1j} \times f_{ij+1}$$

kde, f je frekvencia v políčku mobilitej tabuľky a písmena i a j označujú jej riadok a stĺpec. V prípade perfektnej mobility sa pomer šancí rovná 1. Vyššie alebo nižšie hodnoty ukazujú vyššie alebo nižšie mobilite šance. Hodnoty pomerov šancí môžeme interpretovať aj v percentách: ak pomer šancí napríklad nadobudne hodnotu 2, znamená to dvakrát väčšiu šancu na udalosť – teda šancu, ktorá je o 100 % väčšia. Ak sa pomer šancí rovná napríklad 0,5, znamená to o 50 % menšie šance, že daná udalosť nastane. (Katrňák 2008: 191)

Pri analýze sociálnej mobility využívame údaje z empirického výskumu „*Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita v slovenskej spoločnosti*“, ktorý pripravila a realizovala Katedra sociológie, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave koncom roka 2016. Terénny zber údajov zabezpečila agentúra MEDIAN SK, s.r.o.. Išlo o viacstupňový stratifikovaný náhodný výber pre populáciu vo veku od 18 do 65 rokov. Miera návratnosti dosiahla takmer 80 % a konečná veľkosť vzorky predstavovala 3 597 respondentov a respondentiek¹⁹.

Absolútna a relatívna medzigeneračná sociálna mobilita na Slovensku – základné empirické zistenia

Mobilite tabuľky pozostávajú z dvoch základných častí: tvoria ich políčka ležiace na diagonále, ktoré zachytávajú imobilitu, a políčka nad a pod diagonálou, ktoré znázorňujú vzostupnú a zostupnú mobilitu. V prípade mužov sa na diagonále nachádzalo 28 % všetkých respondentov, čo predstavuje podiel mužov, ktorých triedna príslušnosť zodpovedá triednej príslušnosti ich otcov²⁰. V tejto kategórii teda došlo k reprodukcii triedneho postavenia. Zvyšnú (a väčšiu) časť tvoria muži, ktorí v porovnaní s generáciou otcov zaznamenali zmenu triednej pozície. Medzi mužmi so skúsenosťou medzigeneračnej mobility prevažuje vzostupná absolútna mobilita²¹. Tú zažilo 44 % osôb, oproti

¹⁹ Viac informácií o spôsobe výberu vzorky a ďalších procesoch súvisiacich s týmto empirickým výskumom obsahuje pramenná publikácia Džambazovič, Gerbery, Sopóci (2018).

²⁰ Triedne postavenie otca/matky sme zisťovali k časovému obdobiu, kedy mal respondent/respondentka 16 rokov.

²¹ Autori triednej klasifikácie ESeC nábádajú pri interpretácii týchto údajov k obozretnosti, nakoľko šesťtriedna schéma ESeC nie je striktno ordinálnou škálou. (Rose – Harrison 2010) Sociálne triedy sú síce teoreticky vymedzené, empiricky dobre identifikovateľné zhluky zamestnaneckých pozícií odlišujúcich sa povahou práce, zamestnaneckými isotami, typom pracovnej zmluvy, zamestnaneckými výhodami a benefitmi, ktoré však netvoria úplne jasnú hierarchiu. Aby sme mohli úplne korektno hovoriť o vzostupnej a zostupnej mobilite odporúčajú pracovať s trojtriednou škálou (saliariát – medziľahlé pozície – robotnícka trieda). Hoci si uvedomujeme takéto obmedzenie, prílišná „hrubosť“ trojtriednej schémy nás priviedla k

28 % osôb, u ktorých sa triedna pozícia v porovnaní s otcami znížila. Drvivá väčšina vzostupnej mobility (70 %) pritom mala podobu „dlhšej mobility“ – šlo o vzostup do tried, ktoré nesusedia s triedami pôvodu. Ukazuje sa, že na Slovensku prebehli také štrukturálne zmeny, ktoré umožnili triedny vzostup výraznej časti populácie mužov. Uvedené údaje indikujú, že došlo k rozšíreniu horných častí triednej štruktúry, k otvoreniu nových pracovných miest, ktoré boli následne obsadené ľuďmi pochádzajúcich z nižších pozícií.

Tabuľka č. 2: Súhrnné ukazovatele absolútnej medzigeneračnej sociálnej mobility pre mužov a ženy (%)

	Muži	Ženy
Miera imobility	28 %	25 %
Miera vzostupnej mobility	44 %	45 %
Miera zostupnej mobility	28 %	30 %
V rámci vzostupnej mobility:		
Miera dlhšej vzostupnej mobility	70 %	73 %
Miera kratšej vzostupnej mobility	30 %	27 %
V rámci zostupnej mobility:		
Miera dlhšej zostupnej mobility	50 %	65 %
Miera kratšej zostupnej mobility	50 %	35 %

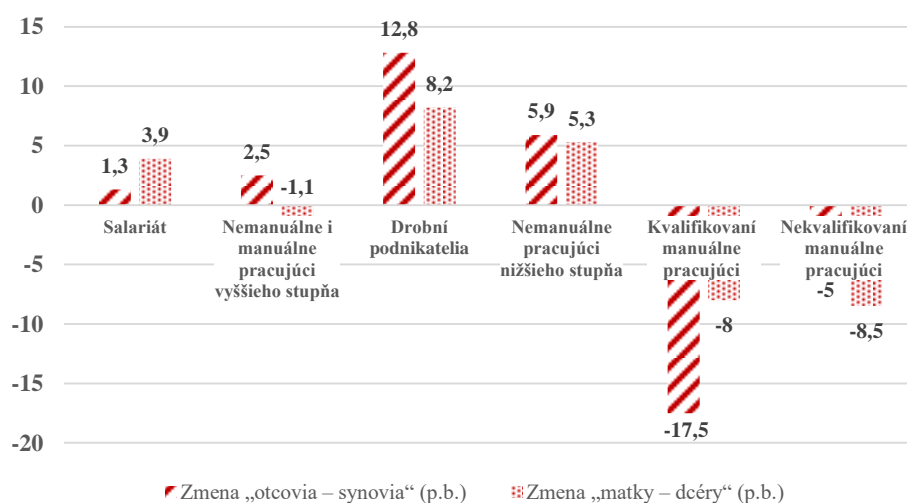
Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Výrazné zmeny v sociálnej štruktúre reflektujú tri typy makro-spoločenských premien. Po prvé, ide o zmeny v zamestnaneckej štruktúre, kde došlo k zníženiu podielu manuálnych (kvalifikovaných i nekvalifikovaných) robotníckych profesií, k výraznému poklesu zamestnancov v sektore poľnohospodárstva a k pretrvávajúcemu nárastu podielu drobných podnikateľov so zamestnancami a bez zamestnancov. (Pozri Bunčák et al. 2011, 2013) Po druhé, ide o zmeny vo vzdelanostnej štruktúre zapríčinené primárne expanziou a kvantitatívnym nárastom terciálneho vzdelávania a nárastom možností získať stredoškolské vzdelanie s maturitou. A nakoniec, prejavujú sa tu aj zmeny v demografickej štruktúre a v reprodukčnom správaní obyvateľstva (starnutie populácie, znižujúca sa pôrodnosť). V konečnom dôsledku to znamená významné zníženie zastúpenia robotníckej triedy a rozširovanie salariátu a medziľahlých tried. Potvrďuje to aj porovnanie riadkových a stĺpcových marginálnych početností mobilitej tabuľky – porovnanie zastúpenia jednotlivých tried v rodičovskej generácii a generácii respondentov. K expanzii

využívaniu jemnejšej šesťtriednej klasifikácii. Trojtriednu verziu budeme z praktických dôvodov používať pri analýze vekových kohort, aby sme sa vyhli problémom s nízkymi početnosťami.

došlo pri salariáte, triede pracujúcich vyššieho stupňa, ale najmä pri triede drobných podnikateľov a nemanuálne pracujúcich nižšieho stupňa. (Pozri graf č. 1) Naopak, medzigeneračne na význame stratili triedy kvalifikovaných a nekvalifikovaných manuálne pracujúcich. Podobný smer zmien možno pozorovať aj u žien, ktorých mobilitu popíšeme nižšie. Je potrebné ale upozorniť, že takéto priame porovnanie zastúpenia tried má silné limity, a to prinajmenšom z dvoch dôvodov. (Breen 2004: 19) Po prvé, kým triedna štruktúra respondentov sa získava z pravdepodobnostného výberového súboru a odzrkadľuje tak triednu štruktúru populácie v danom čase, informácie o triednej štruktúre rodičov sa získavajú retrospektívne a nie sú výsledkom štandardných procesov tvorby vzorky. Po druhé, reprezentatívnosť voči generácii rodičov znižuje aj fakt, že bezdetní muži a bezdetné ženy, ktoré žili v čase generácie rodičov, sa nemôžu objaviť v triednej štruktúre rodičovskej generácie na základe takéhoto typu výskumu. Ako však dodáva Breen (ibid.), napriek tomu nemožno pochybovať, že porovnanie distribúcie u respondentov a rodičov reflektuje – hoci neúplne – historickú zmenu v triednej štruktúre.

Graf č. 1: Zmeny v zastúpení šiestich tried ESeC v generácii respondentov a generácii rodičov: porovnanie „otcovia – synovia“ a „matky – dcéry“ (percentuálne body)

Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Údaje o odtokovej a prítokovej mobilite mužov (pozri tabuľku č. 3) ukazujú niekoľko základných vzorcov mobilitných procesov. Najvyššia trieda – salariát – vykazuje vysoký stupeň reprodukcie. Spomedzi respondentov, ktorých

otcovia patrili do tejto triedy, až 43,4 % skončilo v tej istej triede. Optikou prítokovej mobility to znamená, že medzi osobami tvoriacimi v súčasnosti salariát sú najviac zastúpení práve respondenti pochádzajúci z tejto triedy (38,8 %). Popri tomto silnom efekte imobility je váha ďalších odtokov zo salariátu (ako triedy pôvodu) pomerne vyrovnaná. Druhou najčastejšou destináciou príslušníkov salariátu nie je blízka/susediaca trieda, ale vidíme u nich aj veľkú zostupnú mobilitu. Tak napríklad, takmer 14 % respondentov pôvodom zo salariátu skončilo v triede kvalifikovaných manuálne pracujúcich a 9 % v triede nekvalifikovaných manuálne pracujúcich.

Odtoková mobilita z triedy pracujúcich vyššieho stupňa vykazuje iné charakteristiky. Miera reprodukcie je tu nižšia než pri salariáte: len 17 % respondentov, ktorých otcovia patrili do tejto triedy, v nej aj skončilo. Avšak až jedna tretina (33 %) z nich sa presunula vyššie – do salariátu. Niečo podobné platí aj pre respondentov pochádzajúcich z triedy drobných podnikateľov. Aj tu sa reprodukuje podobný podiel osôb s daným triednym pôvodom (takmer 18 %), pričom vzostupnú mobilitu vykazuje približne 35 % z nich.

Tabuľka č. 3: **Odtoková a prítoková medzigeneračná mobilita pre schému ESeC 6 – otcovia (riadky) a synovia (stĺpce)**

Odtoková mobilita							
	I	II	III	IV	V	VI	SPOLU
I	43,4	10,6	13,9	9,3	13,9	8,9	100,0
II	33,0	17,0	15,9	18,2	5,7	10,2	100,0
III	17,8	17,8	17,8	15,6	11,1	20,0	100,0
IV	24,7	10,3	10,3	11,3	13,4	29,9	100,0
V	14,5	6,1	16,5	11,3	27,1	24,7	100,0
VI	14,7	7,6	15,2	13,6	22,6	26,0	100,0
SPOLU	22,0	8,6	15,3	12,1	20,7	21,3	100,0
Prítoková mobilita							
	I	II	III	IV	V	VI	SPOLU
I	38,8	24,2	17,9	15,1	13,2	8,3	19,7
II	8,6	11,4	6,0	8,6	1,6	2,8	5,7
III	2,4	6,1	3,4	3,8	1,6	2,8	2,9
IV	7,1	7,6	4,3	5,9	4,1	8,9	6,3
V	25,4	27,3	41,9	36,2	50,6	45,0	38,8
VI	17,8	23,5	26,5	30,3	28,9	32,4	26,5
SPOLU	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

I = Salariať, II = Pracujúci vyššieho stupňa, III = Drobní podnikatelia, IV = Pracujúci nižšieho stupňa, V = Kvalifikovaní manuálne pracujúci, VI = Nekvalifikovaní manuálne pracujúci
Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Výraznejšiu mieru reprodukcie nájdeme v triede kvalifikovaných a nekvalifikovaných manuálne pracujúcich. V oboch prípadoch končia respondenti s daným triednym pôvodom najčastejšie v tej istej triede – v prípade kvalifikovaných manuálne pracujúcich je to 27,1 %, v prípade nekvalifikovaných manuálne pracujúcich 26 %. Rozdiely medzi týmito kategóriami respondentov nájdeme v rozložení odtokov do iných tried. Kým u osôb pochádzajúcich z triedy nekvalifikovaných manuálne pracujúcich bola druhou najčastejšou destináciou vedľajšia vyššia trieda – trieda kvalifikovaných manuálne pracujúcich, u osôb s týmto triednym pôvodom bola druhou najčastejšou destináciou vedľajšia nižšia trieda – práve trieda nekvalifikovane manuálne pracujúcich.

Pohľad na prítokovú mobilitu odhaľuje, že sociálne triedy sa vyznačujú rôznou mierou homogenity/heterogenity z hľadiska pôvodu ich členov. Na Slovensku sú len dve triedy, v ktorých najvyššie zastúpenie majú osoby pochádzajúce z rovnakej triednej pozície: salariát (38,8 %) a trieda kvalifikovane manuálne pracujúcich (50,6 %). V triede pracujúcich vyššieho stupňa sa nachádza len 11,4 % tých, ktorí pochádzajú z rovnakej triedy. Oveľa vyššie zastúpenie majú osoby pochádzajúce z nižších tried (kvalifikovaných a nekvalifikovaných manuálne pracujúcich) a salariátu. Medzi drobnými podnikateľmi dominujú muži, ktorých otcovia boli kvalifikovaní manuálne pracujúci (41,9 %). Spolu s respondentmi pochádzajúcimi z triedy nekvalifikovaných manuálne pracujúcich predstavujú až 68,4 % všetkých osôb v tejto triede. Veľmi podobný podiel tieto dve triedy pôvodu tvoria aj medzi osobami z triedy nemanuálne pracujúcich nižšieho stupňa. V triede nekvalifikovaných manuálne pracujúcich síce dominujú osoby pochádzajúce z triedy kvalifikovaných robotníkov (45 %), avšak s neprehliadnuteľným sklonom k reprodukcii: takmer jednu tretinu (32,4 %) tvoria osoby pochádzajúce práve z tejto triedy.

Téza, že s rastúcou vzdialenosťou medzi triednymi pozíciami rastie aj odlišnosť odtokových, ako aj prítokových distribúcií, ktorá bola preukázaná pre rozvinuté krajiny, platí aj pre Slovensko. Indexy odlišnosti mobilitu mužov (tabuľka č. 4) pre dvojice tried, ktoré sú od seba vzdialenejšie, majú vyššiu hodnotu než indexy pre susediace alebo bližšie situované dvojice tried. Napríklad, index odlišnosti pre odtokovú mobilitu zo salariátu a triedy pracujúcich vyššieho stupňa má hodnotu 0,19 (aby sa dosiahla rovnosť oboch distribúcií, bolo by potrebné presunúť 19 % prípadov). Na druhú stranu, index odlišnosti pre odtokovú mobilitu zo salariátu a triedy nekvalifikovaných manuálne pracujúcich je podstatne vyšší – 0,32. Podobne vysoké hodnoty indexov nájdeme v ľavej dolnej časti tabuľky č. 4 pre odtokovú mobilitu a v pravej hornej časti tabuľky pre prítokovú mobilitu.

Tabuľka č. 4: **Indexy odlišnosti pre odtokovú mobilitu/páry pôvodu** (pod diagonálou) **a prítokovú mobilitu/páry destinácie** (nad diagonálou) – **ESeC 6 „otcovia (riadky) – synovia (stĺpce)“**

	I	II	III	IV	V	VI
I	X	0,15	0,26	0,25	0,36	0,36
II	0,19	X	0,18	0,16	0,29	0,28
III	0,28	0,18	X	0,09	0,11	0,13
IV	0,23	0,22	0,19	X	0,14	0,15
V	0,33	0,36	0,21	0,20	X	0,11
VI	0,32	0,33	0,18	0,17	0,06	X

I = Salariát, II = Pracujúci vyššieho stupňa, III = Drobní podnikatelia, IV = Pracujúci nižšieho stupňa, V = Kvalifikovaní manuálne pracujúci, VI = Nekvalifikovaní manuálne pracujúci
Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Jednou z výskumných otázok, ktoré si štúdiá kladie, je, či a ako sa líši mobilita mužov a žien, teda mobilita po línii otcovia – synovia a matky – dcéry. Z hľadiska sumárnych ukazovateľov absolútnej mobility nájdeme niektoré podobnosti, ale i rozdiely. Na jednej strane, miera vzostupnej mobility (45 %) je viac menej na rovnakej úrovni ako v prípade mužov. Na strane druhej, ženy vykazujú nižšiu mieru imobility a vyššiu mieru zostupnej mobility. Rozdiely sa ukázu aj vo výsledkoch dekompozície na dlhšiu a kratšiu mobilitu, Ak ženy zažívajú mobilitu, tak v porovnaní s mužmi ide častejšie o dlhší typ mobility. Platí to pre vzostupnú, ale najmä pre zostupnú mobilitu. Kým s dlhšou zostupnou mobilitou mala skúsenosť polovica mužov, ktorí sa v porovnaní s otcami presunuli do nižšej triedy, u žien to bolo 65 %. Menej výrazné rozdiely nájdeme aj pri vzostupnej mobilite.

Aj u žien došlo k „upgradu“ triednej štruktúry (graf č. 1): k zníženiu zastúpenia tried v spodnej časti triednej schémy a k rozšíreniu tried v jej vrchnej časti. Avšak v porovnaní s mužmi ženy vykazujú výraznejší pokles zastúpenia nekvalifikovaných manuálne pracujúcich, výraznejšiu expanziu najvyššej triedy (salariátu) a menej výrazný nárast drobných podnikateliek. Odtoková a prítoková mobilita žien (tabuľka č. 5) vykazuje iné vzorce než mobilita mužov. Ženy pochádzajúce zo salariátu síce najčastejšie končia v tej istej triede – rovnako ako muži – avšak zastúpenie ďalších odtokov je oveľa viac nerovnomernejšie než je tomu u mužov. Častou destináciou žien, ktorých matky patrili do salariátu, sú triedy pracujúcich nižšieho a vyššieho stupňa. Okrem salariátu vyššiu mieru reprodukcie nájdeme aj v triede nemanuálne pracujúcich nižšieho stupňa a nekvalifikovaných manuálne pracujúcich žien. V týchto triedach je podiel žien, ktoré nezmenili triednu pozíciu, vyšší než zastúpenie jednotlivých mobilných presunov. Ďalej, na rozdiel od mužov sa ženy pochádzajúce z nižších tried častejšie ocitajú v triede salariátu, a to

dokonce aj v prípade, ak ich matky pochádzali z triedy kvalifikovaných alebo nekvalifikovaných manuálne pracujúcich.

Odlíšnosti nájdeme aj z hľadiska prítokovej mobility. U mužov sme identifikovali dve triedy, v ktorých najvyššie zastúpenie majú osoby pochádzajúce z rovnakej triednej pozície. Triedu salariátu a triedu kvalifikovaných manuálne pracujúcich. V prípade žien ide popri salariáte aj o triedu nekvalifikovaných manuálne pracujúcich (kde skončilo až 41 % žien, ktorých matky patrili do tej istej triedy).

Tabuľka č. 5: **Odtoková a prítoková medzigeneračná mobilita pre schému ESeC 6 – matky (riadky) a dcéry (stĺpce)**

Odtoková mobilita							
	I	II	III	IV	V	VI	SPOLU
I	35,6	19,3	11,5	22,4	2,4	8,8	100,0
II	37,4	12,8	11,8	21,4	3,7	12,8	100,0
III	42,9	14,3	14,3	21,4	0,0	7,1	100,0
IV	25,0	12,9	10,0	31,3	3,3	17,5	100,0
V	23,4	12,3	6,4	25,1	6,4	26,3	100,0
VI	22,6	12,8	7,5	25,3	5,0	26,7	100,0
SPOLU	28,6	14,3	9,5	25,1	4,0	18,5	100,0
Prítoková mobilita							
	I	II	III	IV	V	VI	SPOLU
I	29,0	31,5	28,3	20,8	13,7	11,1	23,3
II	19,3	13,3	18,3	12,6	13,7	10,3	14,8
III	1,7	1,1	1,7	0,9	0,0	0,4	1,1
IV	16,6	17,1	20,0	23,6	15,7	17,9	19,0
V	11,1	11,6	9,2	13,5	21,6	19,2	13,5
VI	22,4	25,4	22,5	28,6	35,3	41,0	28,4
SPOLU	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

I = Salariať, II = Pracujúci vyššieho stupňa, III = Drobní podnikatelia, IV = Pracujúci nižšieho stupňa, V = Kvalifikovaní manuálne pracujúci, VI = Nekvalifikovaní manuálne pracujúci
Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

U mužov aj u žien existuje podobný vzorec fluktuácie hodnôt indexov odlišnosti. Distribúcie vzdialenejších tried (v rámci odtokovej i prítokovej mobility) sú väčšie než distribúcie bližších alebo susediacich tried. Ako príklad môže slúžiť porovnanie, ktoré sme uviedli v prípade mužov: kým index odlišnosti pre odtokovú mobilitu zo salariátu a triedy pracujúcich vyššieho stupňa nadobúda hodnotu 0,07, index odlišnosti pre salariát a triedu nekvalifikovaných manuálne pracujúcich sa rovná hodnote 0,23. (Tabuľka č. 6) Podobne, prítoky do salariátu a triedy pracujúcich vyššieho stupňa sú si navzájom oveľa viac podobné ($\Delta = 0,07$) než prítoky do salariátu a triedy

nekvalifikovaných manuálne pracujúcich ($\Delta = 0,28$). V porovnaní s mužmi sa však hodnoty indexov odlišnosti pohybujú na nižšej úrovni, odkazujúc tak k menšej miere odlišnosti medzi jednotlivými dvojicami distribúcií. Ani jeden z indexov pre odtokovú a prítokovú mobilitu žien nedosiahol hodnotu vyššiu ako 0,29. U mužov pritom nájdeme štyri indexy pre odtokovú mobilitu a dva indexy pre prítokovú mobilitu s hodnotu vyššou ako 0,32 a viac. Naznačuje to, že spôsoby utvárania vzdialených tried u mužov sú diferencovanejšie než tomu u žien.

Tabuľka č. 6: **Indexy odlišnosti pre odtokovú mobilitu/páry pôvodu** (pod diagonálou) **a prítokovú mobilitu/páry destinácie (nad diagonálou)** – ESeC 6 „matky (riadky) – dcéry (stĺpce)“

	I	II	III	IV	V	VI
I	X	0,07	0,04	0,16	0,24	0,28
II	0,07	X	0,09	0,12	0,20	0,24
III	0,10	0,10	X	0,14	0,25	0,29
IV	0,19	0,15	0,24	X	0,16	0,18
V	0,24	0,20	0,29	0,12	X	0,08
VI	0,23	0,20	0,29	0,12	0,02	X

I = Salariát, II = Pracujúci vyššieho stupňa, III = Drobní podnikatelia, IV = Pracujúci nižšieho stupňa, V = Kvalifikovaní manuálne pracujúci, VI = Nekvalifikovaní manuálne pracujúci
Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Absolútna mobilita odkazuje k štrukturálnym zmenám v zastúpení jednotlivých tried, k ich expanzii alebo kontrakcii. Ako taká nemusí nevyhnutne prezrádzať veľa o životných šanciach, ktoré sú chápané ako relatívny koncept – v zmysle šancí určitých kategórií získať nejakú pozíciu oproti šanciam kategórií iných. Absolútna mobilita vykresľuje základ, na ktorom možno takéto relatívne koncepty mobility realizovať. Pomery šancí obsadiť určitú triedu (oproti šanci obsadiť inú) pre respondentov z jednej triedy oproti respondentom z inej triedy predstavujú práve takéto nástroj. Umožňujú napríklad ukázať, že hoci významná časť mužov a žien zažila nejakú formu medzigeneračného vzostupu, ich životné šance – indikované triednou príslušnosťou – sa líšia. Toto zistenie je ale všeobecné, životné šance osôb s rôznym triednym pôvodom sú na Slovensku (niekedy aj diametrálne) odlišné, čo je v kontraste s predstavou spoločnosti umožňujúcej realizáciu vlastných cieľov a predstáv.

Ako ukazuje tabuľka č. 7, pomery šancí pre dvojice tried mužov výrazne variujú. Pre pochopenie podoby sociálnej fluidity na Slovensku by sme radi dali do pozornosti nasledujúce dôležité pomery šancí:

- Videli sme, že trieda salariátu vykazuje u mužov významnú mieru reprodukcie. To potvrdzujú aj informácie z tabuľky č. 7. Šance mužov

pochádzajúcich zo salariátu ocitnúť sa v tejto triede (a nie v triede pracujúcich vyššieho stupňa) oproti šanciam mužov pochádzajúcich z triedy pracujúcich vyššieho stupňa sú vyššie o 100 %.

- Ak porovnáваме šance vyššie spomenutých tried na obsadenie pozícií v triede pracujúcich vyššieho stupňa a nie v triede drobných podnikateľov, tak vidíme, že úspešnejší sú v tomto prípade muži, ktorých rodičia patrili medzi pracujúcich vyššieho stupňa. To ale (obrátené) znamená, že šance respondentov s pôvodom v triede salariátu ocitnúť sa v triede podnikateľov a nie v triede pracujúcich vyššieho stupňa sú vyššie než šance mužov pochádzajúcich z práve triedy pracujúcich vyššieho stupňa.
- Šance dostať sa do salariátu (a nie do triedy pracujúcich vyššieho stupňa) sú pre mužov pochádzajúcich z triedy pracujúcich vyššieho stupňa výrazne vyššie než šance mužov, ktorých otcovia boli drobní podnikatelia.
- Vysokú mieru prekážok pre vstup osôb z nižších tried možno pozorovať u mužov pochádzajúcich z triedy nemanuálne pracujúcich nižšieho stupňa. Ich šance ocitnúť sa v rovnakej triede ako ich otcovia oproti šanciam mužov pochádzajúcich z triedy kvalifikovaných sú vyššie o 100 %.
- Rovnako to platí o ich šanciach v porovnaní so šancami mužov, ktorých otcovia patrili do triedy nekvalifikovaných manuálne pracujúcich.
- Vyššie sú aj šance mužov pochádzajúcich z triedy kvalifikovaných manuálne pracujúcich ostať v triede svojich otcov oproti šanciam mužov z prostredia nekvalifikovaných manuálne pracujúcich dostať sa do „ich“ triedy.

Tabuľka č. 7: Pomery šancí pre mobilitnú tabuľku ESeC 6 „otcovia – synovia“

Otcovia	Synovia				
	I:II	II:III	III:IV	IV:V	V:VI
I:II	2,1	0,5	1,7	0,2	2,8
II:III	1,9	1,1	0,8	2,3	1,0
III:IV	0,4	1,0	1,3	1,7	1,2
IV:V	1,0	2,7	0,6	2,0	0,4
V:VI	1,2	0,7	1,3	2,1	1,3

I = Salariať, II = Pracujúci vyššieho stupňa, III = Drobní podnikatelia, IV = Pracujúci nižšieho stupňa, V = Kvalifikovaní manuálne pracujúci, VI = Nekvalifikovaní manuálne pracujúci
Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Situácia u žien je odlišná. Hoci ukazovatele absolútnej mobility indikujú podobnosť s mužmi, pomery šancí túto jednotu narúšajú. Vo všeobecnosti, šance obsadiť určitú triednu pozíciu u žien s rôznym triednym backgroundom

nie sú tak výrazne odlišné ako je tomu u mužov. Podporujú to aj nasledujúce zistenia o šanciach žien s odlišným triednym pôvodom:

- Na rozdiel od mužov sú šance žien pochádzajúcich zo salariátu ocitnúť sa v tejto triede nižšie oproti šanciam žien, ktoré pochádzajú z triedy pracujúcich vyššieho stupňa.
- Šance byť v salariáte (a nie triede pracujúcich vyššieho stupňa) sú u žien pochádzajúcich z triedy pracujúcich vyššieho stupňa a drobných podnikateľiek rovnaké.
- Väčšiu šancu dostať sa do salariátu majú ženy, ktorých matky boli drobné podnikateľky, než ženy, ktoré majú korene v triede nemanuálne pracujúcich nižšieho stupňa (u mužov je tomu naopak). To platí aj pre ich šance dostať sa do triedy drobných podnikateľiek v porovnaní so šancami dostať sa do triedy pracujúcich nižšieho stupňa.
- Dostať sa do vyšších tried je pre ženy pochádzajúcich z najnižších tried (kvalifikovaných a nekvalifikovaných manuálne pracujúcich) rovnako pravdepodobné.

Tabuľka č. 8: **Pomery šancí pre mobiltnú tabuľku ESeC 6 „matky – dcéry“**

Matky	Dcéry				
	I:II	II:III	III:IV	IV:V	V:VI
I:II	0,6	1,5	1,0	1,7	0,9
II:III	1,0	1,1	0,8	n.a.	n.a.
III:IV	1,6	0,8	2,1	n.a.	n.a.
IV:V	1,0	0,7	1,3	2,4	0,8
V:VI	1,1	1,1	0,9	0,8	1,3

I = Salariať, II = Pracujúci vyššieho stupňa, III = Drobní podnikatelia, IV = Pracujúci nižšieho stupňa, V = Kvalifikovaní manuálne pracujúci, VI = Nekvalifikovaní manuálne pracujúci

n.a. = pomer šancí nemožno vypočítať kvôli nízkym alebo nulovým početnostiam

Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

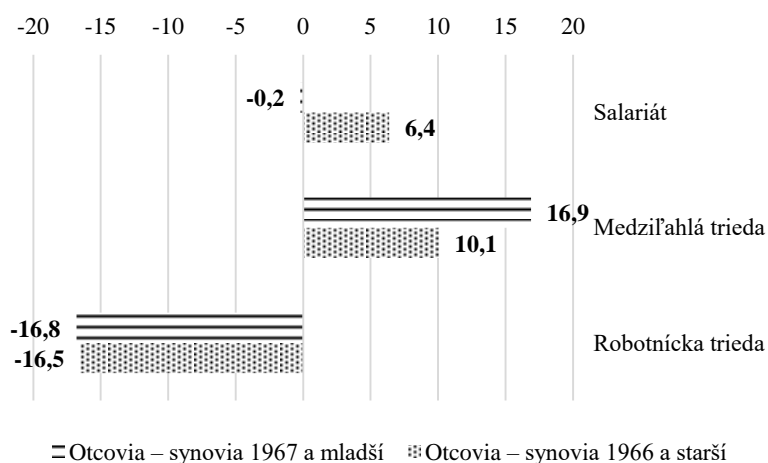
Intergeneračná sociálna mobilita v perspektíve vekových kohort

Existujúce poznatky dávajú dobré dôvody pre to, aby sme predpokladali, že mobilita mužov a žien sa bude v rôznych obdobiach vývoja na Slovensku líšiť. Aby sme túto hypotézu potvrdili, sledovali sme vzorce mobility v dvoch vekových kohortách. Vytvorili sme ich vo vzťahu k zmenám, ktoré nastali po roku 1989. Na jednej strane sme vytvorili kategóriu osôb, ktoré boli v období začiatku sociálnej a ekonomickej transformácie na začiatku potenciálnej pracovnej kariéry, teda ešte len vstupovali na trh práce. Na strane druhej sme vytvorili kategóriu osôb, ktoré boli (alebo mohli byť) v danom čase už pracovne etablované a strávili (väčšiu alebo menšiu) časť svojej pracovnej

dráhy v dištinkívnych podmienkach. Výberový súbor sme rozdelili na osoby, ktoré mali v roku 1992 25 rokov a menej, a na osoby, ktoré mali v danom roku 26 rokov a viac. Rok 1992 sme vybrali preto, lebo v tomto roku sa už začali prejavovať prvé zmeny v oblasti ekonomických regulácií a trhu práce. Rok 1989 by bol síce viac symbolickou voľbou, ale ako kritérium diferenciacie by neobstál práve kvôli tomu, že naštartovanie politických a sociálno-ekonomických zmien si vyžadovalo určitý čas.

Vzhľadom k veľkosti súboru je využitie šesťtriednej verzie schémy ESeC obmedzené. Prinajmenšom výpočet sociálnej fluidity by bol ovplyvnený nulovými početnosťami v niektorých políčkach tabuľky, vyplývajúcimi z rozdelenia súboru na dve vekové kohorty a v rámci každej z nich na dva podsúbory mužov a žien. Preto v tejto časti pracujeme s trojtriednou verzou schémy ESeC, ktorá je taktiež štandardne používaná a v tomto prípade nám umožní zachytiť hlavné mobilné pohyby a rozlišuje salariát, medziľahlú a robotnícku triedu.

Graf č. 2: Zmeny v zastúpení troch tried ESeC v generácii respondentov a generácii rodičov: porovnanie vekových kohort u mužov (percentuálne body)

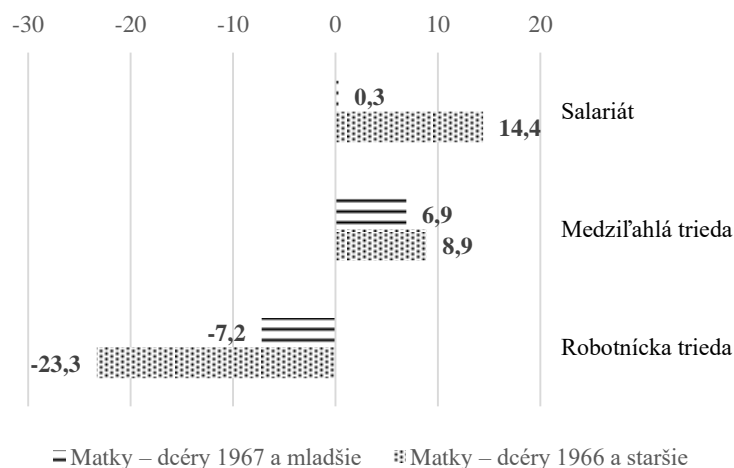

Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Medzigeneračné zmeny v zastúpení tried u mužov (graf č. 2) v dvoch vekových kohortách vykazujú určité spoločné črty. Tak v mladšej ako i staršej vekovej kohorte došlo ku kontrakcii robotníckej triedy. Znamená to, že pre generáciu potomkov bolo k dispozícii vždy menej miest v týchto typoch zamestnaní. Naopak, rozširovali sa zamestnanecké príležitosti v medziľahlých

triedach (triedach nemanuálne i manuálne pracujúcich vyššieho stupňa a drobných podnikateľov), a to najmä v mladšej vekovej kohorte. Trieda salariátu expandovala len v prípade staršej vekovej kohorty mužov. Mužom, ktorí mali v roku 1992 26 rokov a viac, sa o čosi rozšírila ponuka pracovných miest v najvyššej triede – na rozdiel od mladších mužov, ktorí v porovnaní s generáciou otcov čelili viac menej nezmenenej vrchnej časti triednej štruktúry. Zaujímavé je, že podobné vzorce možno nájsť aj u žien. Ako ukazuje graf č. 3, výraznejší „upgrade“ štruktúry zažila staršia generácia žien: došlo u nej k výraznejšej redukcii tried tvorených robotníckymi povolaniami a k výraznejšiemu rozšíreniu salariátu. Generácii starších žien (narodených v roku 1966 alebo skôr) sa otvorili okná príležitostí na vrchu triednej štruktúry výraznejšie než u mladších žien, ale aj v porovnaní s mužmi v oboch vekových kohortách.

Graf č. 3: Zmeny v zastúpení troch tried ESeC v generácii respondentov a generácii rodičov: porovnanie vekových kohort u žien (percentuálne body)

Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Čo uvedené zmeny znamenajú z hľadiska absolútnej sociálnej mobility ukazujú súhrnné ukazovatele v tabuľke č. 9. Údaje o vekových kohortách však musia byť interpretované obozretne, pretože sociálnu mobilitu zachytávame prostredníctvom zjednodušenej, trojtriednej verzie schémy ESeC. Súhrnné ukazovatele tak môžu byť porovnávané medzi rôznymi kohortami a medzi mužmi a ženami v rámci jednej kohorty, nemali by sa porovnávať s údajmi za celú vzorku, ktoré sme uviedli v tabuľke č. 2. Dôvodom je skutočnosť, že hodnota súhrnných ukazovateľov sa odvíja od počtu políčok v mobilitej

tabuľke. Verzia triednej schémy s vyšším počtom tried vedie k vyššiemu počtu políčok v mobilitej tabuľke, a tým k vyššiemu zastúpeniu zmien triednych pozícií v porovnaní s tabuľkou s menším počtom políčok. Berúc do úvahy toto obmedzenie môžeme identifikovať niekoľko kľúčových charakteristík. Po prvé, staršie vekové kohorty mužov i žien vykazujú výrazne vyššiu mieru reprodukcie triednej pozície. Miera imobility mužov narodených v rokoch 1966 alebo skôr predstavuje 64 %. Medzi mladšími mužmi nedošlo k zmene triednej pozície v 53 % prípadoch. Podobne – hoci na nižšej úrovni – je tomu aj v prípade žien. Po druhé, medzi mužmi zažívali vyššiu mieru vzostupnej mobility mladší muži. Medzi ženami to bolo naopak, silnejší výtlak na vyššie pozície nájdeme v staršej vekovej kohorte. Po tretie, sociálny vzostup zažili častejšie ženy než muži. Po štvrté, väčší podiel mladších mužov ako i žien v porovnaní so staršou vekovou kohortou zažíva zostupnú medzigeneračnú mobilitu. Pritom sa výraznejšie väčšieho podielu mladších žien dotýka „pád“ do nižších tried v porovnaní s triednou pozíciou pôvodu.

Tabuľka č. 9: Súhrnné ukazovatele absolútnej medzigeneračnej sociálnej mobility pre vekové kohorty mužov a žien – trojtriedna schéma ESeC (%)

	Muži		Ženy	
	1967 a mladší	1966 a starší	1967 a mladšie	1966 a staršie
Miera imobility	53,0	64,0	43,0	54,0
Miera vzostupnej mobility	31,0	26,0	32,0	36,0
Miera zostupnej mobility	16,0	10,0	25,0	10,0

Zdroj: SSSM Slovensko 2016, autori

Odlíšnosti medzi vekovými kohortami mužov a žien nájdeme aj z hľadiska relatívnej sociálnej mobility. Najlepšie to ilustruje porovnanie sociálnej fluidity vo vrchných a spodných častiach triednej štruktúry. Pre mužov platí, že sociálna fluidita vo vrchných častiach triednej štruktúry je vyššia u staršej vekovej kohorty. (Tabuľky P1 a P2 v prílohe) Znamená to, že u mladšej kohorty dochádza k silnejšej reprodukcii vyššieho triedneho postavenia. Šanca, že muži zo staršej vekovej kohorty, ktorí pochádzajú z triedy salariátu, sa ocitnú v salariáte (a nie v medziľahlej triede) bola len 1,2 krát vyššia v porovnaní s mužmi pochádzajúcimi z medziľahlej triedy. Na druhej strane, u mužov z mladšej vekovej kohorty bola táto šanca vyššia viac než 2,6 krát, čo znamená, že miera reprodukcie triedneho postavenia osôb v salariáte tu bola výraznejšia. Pohľad na opačný koniec triednej schémy (pravý dolný roh tabuliek P1 a P2) prezrádza, že sociálna fluidita je výrazne obmedzená v staršej vekovej kohorte. Šanca, že muži pochádzajúci z medziľahlej triedy sa ocitnú v tej istej triede je 3,6 krát vyššia než šance mužov pochádzajúcich z robotníckej triedy. V mladšej vekovej kohorte je táto šanca dvojnásobná.

Relatívna sociálna mobilita žien (tabuľky P3 a P4 v prílohe) má podobné charakteristiky. Reprodukcia triedneho postavenia vo vrchnej časti triednej štruktúry je výraznejšia v mladšej vekovej kohorte. Pomer šancí pre obsadenie pozície v salariáte pre ženy pochádzajúce z tejto triedy a ženy pochádzajúce z medziľahlej triedy tu nadobúda hodnotu 0,9 (indikujúc pomerne vyrovnané šance). Hodnota pomeru šancí v staršej vekovej kohorte (0,5) ukazuje, že šance žien, ktorých matky patrili do salariátu, ocitnúť sa v tejto triede sú výrazne nižšie než šance žien, ktoré majú pôvod v medziľahlej triede. Aj pre mobilitné šance v spodnej časti platí to, čo pre mužov: vyššiu mieru rigidity nájdeme v staršej vekovej kohorte. Ženy narodené v roku 1966 alebo skôr, ktorých matky boli súčasťou medziľahlej triedy, majú 3,9 krát vyššiu šancu zostať súčasťou tejto triedy v porovnaní so ženami, ktoré pochádzajú z robotníckej triedy. Mladšie ročníky takúto silnú bariéru nepoznajú: pomer šancí tu nadobúda hodnotu 1,5.

Záver

Sociálna mobilita patrí ku kľúčovým témam sociologického uvažovania o povahe spoločnosti. V skúmaní sociálnej mobility (ale i stratifikácie) na Slovensku však existoval dlhé obdobie „modernizačný“ dlh, medzera, ktorú sa predložený text snaží – nevyhnutne partikulárne – zaplniť. Poznatky, ku ktorým sme dospeli, sú spoluutvárané povahou analytických nástrojov, ktoré sme použili. Vychádzajúc zo silnej tradície medzinárodných komparatívnych výskumov sociálnej mobility, ktoré v drvivej väčšine pracovali s neo-weberovsky definovanými sociálnymi triedami, sme sa rozhodli využiť triednu klasifikáciu ESeC (v jej šesťtriednej a trojtriednej verzii). Po priložení tejto analytickej mriežky na populáciu v produktívnom veku sme zistili niekoľko sociologicky relevantných skutočností.

Slovenská spoločnosť prešla viacerými vlnami štrukturálnych zmien, ktoré sa prejavili v otváraní sa nových príležitostí na sociálny vzostup. Využitie týchto príležitostí závisí od toho, aké silné bariéry medzi triedami existujú. Ukazuje sa, že Slovensko nie je z hľadiska medzigeneračnej sociálnej mobility uzavretou spoločnosťou, v ktorej sú pevné a nepriepustné bariéry medzi sociálnymi triedami. Na druhej strane, triedny pôvod nie je v žiadnom prípade nejakým reziduálnym faktorom. Dôležité však je dodržiavať vyššie naznačené analytické rozlíšenie medzi absolútnou a relatívnou mobilitou, pretože každá z nich túto situáciu nasvecuje z inej perspektívy.

Z hľadiska absolútnej mobility najčastejším typom procesu je vzostupná medzigeneračná mobilita, čo znamená, že Slovensko zažilo otváranie horných priečok triednej štruktúry, kam mohli následne smerovať životné dráhy mužov a žien pochádzajúcich z nižších triednych pozícií. Potvrzuje to aj porovnanie triednej štruktúry respondentov s triednou štruktúrou ich rodičov, keď súčasná

populácia obsadzuje miesta vo výrazne „vylepšenej“ triednej štruktúre. Vzostupná mobilita pritom pozostávala najmä z dlhšej mobility. Teda z pohybu smerom nahor cez viac ako jednu spoločenskú triedu. V stratifikačnom systéme sú miesta, ktorých prístupnosť je pre niektoré skupiny osôb oveľa menšia než pre skupiny iné.

Pre mužov platí, že k triedam, ktoré majú silnejšiu tendenciu vzpierať sa prítoku osôb z iných tried, patrí salariát a trieda kvalifikovane manuálnych pracujúcich. U žien je to salariát, trieda nemanuálne pracujúcich nižšieho stupňa a trieda nekvalifikovaných manuálne pracujúcich. Analýza absolútnej mobility potvrdila trend, ktorý možno pozorovať v krajinách západnej Európy: hodnoty indexov odlišnosti (počítané pre prítokovú a odtokovú mobilitu) sú vyššie pre dvojice tried, ktoré sú od seba ďaleko, než pre dvojice tried, ktoré spolu susedia alebo sú si bližšie. Taktiež sa potvrdilo, že mladšie vekové kohorty zažívajú častejšie zostupnú medzigeneračnú mobilitu ako staršia populácia, a to v prípade mužov ako i žien. V prípade žien však ide o výraznejšie zastúpenie zostupnej mobility ako v prípade mužov.

Z hľadiska relatívnej sociálnej mobility sa ukazuje, že šance na mobilitný posun v rámci stratifikačného systému nie sú vonkoncom rovnaké. V horných častiach triednej štruktúry nájdeme výrazne vyššie šance osôb pochádzajúcich z vyšších tried obsadiť tie isté pozície ako ich rodiča. Obdobnú situáciu môžeme identifikovať na spodných priečkach. Šance na zlepšenie situácie presunom z najnižších priečok do susediacich triednych pozícií sú oveľa nižšie než šance osôb pochádzajúcich z vyšších tried zachovať si triednu pozíciu.

Z perspektívy vekových kohort sa triedna štruktúra „zlepšovala“ odlišne u mužov a žien. U mužov sa zlepšila vo väčšej miere u mladších vekových ročníkov. U žien došlo k výraznejšiemu zlepšeniu štruktúry v staršej vekovej kohorte. Expanzia vrchných priečok triednej štruktúry však neznamenal zásadné vyrovnanie šanci na vzostup do týchto tried pre všetkých. Prinajmenšom muži z mladšej vekovej kohorty, ktorých rodičia patrili do salariátu, vykazujú vyššiu mieru reprodukcie a ich pozície vykazujú vyššiu mieru odolnosti voči „dobýjaniu“ mužmi z nižších tried. Podobnú bariéru nájdeme pri prechode z robotníckych tried do tried medziľahlých.

Zoči voči uvedeným zisteniam vyvstávajú viaceré otázky, na ktoré bude potrebné odpovedať ďalšou analýzou získaných údajov. Napríklad, akú úlohu v medzigeneračných mobilitných procesoch zohráva vzdelanie? A akú vzdelávací systém a jeho premeny? Možno na Slovensku identifikovať modely mobility a dedenia triednej pozície, ktoré by zodpovedali kľúčovým zisteniam z medzinárodných výskumov? Aké sú hlavné determinanty dosahovania sociálnej pozície na Slovensku? Aký je vzťah medzi vnútro a medzigeneračnou mobilitou? Tieto a podobné otázky musia byť zodpovedané, aby sme dokázali pochopiť širšie kontúry obrazu sociálnej mobility, načrtnutého v tomto texte.

Roman Džambazovič pôsobí ako odborný asistent na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Dlhodobo sa výskumne venuje téme sociálnych nerovností a jej rôznym aspektom. Je autorom monografie *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby* (2007), spoluautorom publikácií *Inovatívne orientácie v sociálnej politike: Perspektíva sociálnej inklúzie* (2011, s D. Gerberym), *Sociálne nerovnosti na Slovensku* (2011, s J. Sopóci, J. Bunčákom a A. Hrabovskou) či *Zdravie a zdravotná starostlivosť na Slovensku – nerovnosti v zdraví* (2015, s J. Sopóci a D. Gerberym). Je (spolu)riešiteľom viacerých projektov a grantov. Spoluzakladal Slovenský archív sociálnych dát (SASD) a je jedným zo zástupcov Slovenskej republiky v medzinárodnom výskumnom programe *International Social Survey Programme (ISSP)*.

Daniel Gerbery pôsobí na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a na Inštitúte pre výskum práce a rodiny. Vo svojej pedagogickej činnosti sa zameriava na kvantitatívne metódy a štatistiku. Vo vedeckej práci sa zaoberá chudobou a sociálnym vylúčením, sociologickými analýzami sociálnej politiky a ekonomickou sociológiou. Je autorom viacerých odborných publikácií a textov s týmto zameraním. Pôsobí ako národný expert v medzinárodných výskumoch chudoby, minimálneho príjmu, rodinnej politiky a trhu práce.

LITERATÚRA

- ACKER, J. R., 1973: Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism. *American Journal of Sociology*, 78, č. 4, s. 936-945.
- ACKER, J. R., 1980: Women and Social Stratification: A Review of Recent Literature. *Contemporary Sociology*, 9, č. 1, s. 25-39.
- BLAU, P. M. – DUNCAN, O. D., 1967: *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- BREEN, R. (Ed.), 2004: *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- BREEN, R. – GOLDTHORPE, J. H., 1999: Class Inequality and Meritocracy: A Critique of Saunders and an Alternative Analysis. *British Journal of Sociology*, 50, č. 1, s. 1-27.
- BREEN, R. – LUIJKX, R., 2004a: Social Mobility in Europe Between 1970 and 2000. In: Breen, R. (Ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, s. 437-475.
- BREEN, R. – LUIJKX, R., 2004b: Conclusions. In: Breen, R. (Ed.): *Social Mobility in Europe*, Oxford: Oxford University Press, s. 383-410.
- BOGUSZAK, M., 1991: Socioprofesní mobilita v Československu. Srovnání s vyspělými zeměmi a vývoj. *Sociologický časopis*, 27, č. 3, s. 255-275.
- BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – HRABOVSKÁ, A. – SOPÓCI, J., 2011: K niektorým otázkam sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. *Sociológia*, 43, č. 5, s. 495-527.

- BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – HRABOVSKÁ, A. – SOPÓCI, J., 2013: Sociálne nerovnosti: storočie zmien. In: Krivý, V. (Ed.): Ako sa mení slovenská spoločnosť. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 16-88.
- BUNČÁK, J. – HARMÁDYOVÁ, V., 1993: Transformácia sociálnej štruktúry. Sociológia, 25, č. 4-5, s. 389-401.
- BUNČÁK, J. – HRABOVSKÁ, A. – SOPÓCI, J., 2018a: Statusové usporiadanie slovenskej spoločnosti. Sociológia, 50, č. 1, s. 5-30.
- BUNČÁK, J. – HRABOVSKÁ, A. – SOPÓCI, J., 2018b: Validita sociálno-triednych klasifikácií EGP, ESeC a ESeG v slovenskej spoločnosti. Sociológia, 50, 4, s. 367-395. <https://doi.org/10.31577/sociologia.2018.50.4.15>
- BÚZIK, B. (Ed.), 2008: Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska. Bratislava: SÚ SAV.
- CONNOR, W. D., 1979: Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in eastern Europe and the USSR. New York: Columbia University Press.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2014: Meranie sociálneho postavenia ako súčasť štatistických zisťovaní. In: Juhaščíková, I. – Štukovská, Z. (eds.): Potrebuje ešte Slovensko po sčítaní 2011 ďalší cenzus? Bratislava: ŠÚ SR, s. 135-149.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D., 2014: Sociálno-ekonomické nerovnosti v zdraví: sociálno-ekonomický status ako determinant zdravia. Sociológia, 46, č. 2, s. 194-217.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D. – SOPÓCI, J., 2018: Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita v slovenskej spoločnosti. Bratislava: STIMUL.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H., 1992: The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies. Oxford: Clarendon.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARERO, L., 1979: Intergenerational Class Mobility in Three Western European Countries. British Journal of Sociology, 30, č. 4, s. 415-441.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARERO, L., 2010: Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: England, France and Sweden. British Journal of Sociology, 61, č. 1, s. 185-219.
- EUROFOUND, 2017: Social Mobility in the EU. Publications Office of the European Union: Luxembourg.
- GANZEBOOM, H. B. G. – de GRAAF, P. – TREIMAN, D. J., 1992: A Standard International Socioeconomic Index of Occupational Status. Social Science Research, 21, č. 1, s. 1-56.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J., 1996: Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. Social Science Research, 25, č. 3, s. 201-239.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J. – ULTEE, W. C., 1991: Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. Annual Review of Sociology, 17, s. 277-302.
- GERBER, T. P. – HOUT, M., 2004: Tightening Up: Declining Class Mobility During Russia's Market Transition. American Sociological Review, 69, č. 5, s. 677-703.
- GOLDTHORPE, J. H., 1983: Women and Class Analysis: In Defence of the Conventional View. Sociology, 17, č. 4, s. 465-488.

- HARMÁDYOVÁ, V., 1997: Zamestnanecká mobilita. *Sociológia*, 29, č. 5, s. 505-536.
- HAUSER, R. M. – FEATHERMAN, D. L., 1977: *The Process of Stratification*. New York: Academic Press.
- HAUSER, R. M. – WARREN, J. R., 1997: Socioeconomic Indexes for Occupations: A Review, Update, and Critique. *Sociological Methodology*, 27, č. 1, s. 177-298.
- HOUT, M., 1983: *Quantitative Applications in the Social Sciences: Mobility Tables*. SAGE: Thousand Oaks.
- HRADECKÁ, I., 1991: Stratifikace a ženy. *Sociologický časopis*, 27, č. 3, s. 346-363.
- CHARVÁT, F., 1980: Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu. Praha: Academic.
- CHARVÁT, F. – LINHART, J. – VEČERNÍK, J., 1975: Některé poznámky k aplikaci mobilitního přístupu v socialistické společnosti. *Sociológia*, 7, č. 1, s. 1-15.
- JUNGMAN, B., 1972: Intergenerační mobilita v profesionální sféře. In: Rollová, V. a kol., 1972: *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVÚP.
- KATRŇÁK, T., 2005: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno: CDK.
- KATRŇÁK, T., 2008: Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice. Praha: SLON.
- KATRŇÁK, T., 2012: Is Current Czech Society a Social Class-Based Society? The Validity of EGP and ESeC Class Schemes. *Sociológia*, 44, č. 6, s. 678-703.
- KATRŇÁK, T. – FÓNADOVÁ, L., 2014: Return to and Departure from Social Origin: Trends in Social Fluidity in the Czech Republic Between 1990 and 2011. *Sociológia*, 46, č. 6, s. 655-685.
- KATRŇÁK, T. – FUČÍK, P., 2010: Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009. Brno: CDK.
- LIPSET, S. M., BENDIX, R., 1959: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley: University of California Press.
- MACH, B. W., 2004: Intergenerational Mobility in Poland: 1972 – 1988 – 1994. In: Breen, R. (Ed.), 2004: *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, s. 269-286.
- MACHONIN, P. a kol., 1969: *Československá společnost*. Bratislava: Epoque.
- MACHONIN, P. – TUČEK, M. a kol., 1996: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: SLON
- MARSHALL, G. – SWIFT, A. – ROBERTS, S., 1997: *A Gainst the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- MATĚJŮ, P., 1986: Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světe mobilitních dat. *Sociologický časopis*, 22, č. 2, s. 131-152.
- MATĚJŮ, P., 1991: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě. *Sociologický časopis*, 27, č. 3, s. 319-318.
- MATĚJŮ, P. – ŘEHÁKOVÁ, B., 1993: Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intergenerační mobility v období 1989 – 1992. *Sociologický časopis*, 29, č. 3, s. 309-325.
- MILLER, S. M., 1960: Comparative Social Mobility. *Current Sociology*, 9, č. 1, s. 1-89.

- PAYNE, G. – ABBOTT, P. (eds.), 1990: *The Social Mobility of Women: Beyond Male Mobility Models*. London: Falmer Press.
- PARSONS, T., 1994: *Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited*. In: Grusky, D. (Ed.): *Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective*, Boulder: Westview Press, s. 670-685.
- RÓBERT, P. – BUKODI, E., 2004: *Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary 1973 – 2000*. In: Breen, R. (Ed.), 2004: *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, s. 287-314.
- ROLLOVÁ, V. a kol., 1972: *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVÚP.
- ROŠKO, R., 1970: *Vertikálny rozmer sociálnej štruktúry Slovenska*. *Sociológia*, 2, č. 2, s. 144-160.
- ROSE, D. – HARRISON, E., 2007: *The European Socio-Economic Classification: A New Social Class Schema for European Research*. *European Societies*, 9, č. 3, s. 459-490.
- ROSE, D. – HARRISON, E. (eds.), 2010: *Social Class in Europe. An Introduction to the European Socio-Economic Classification*. New York: Routledge.
- SAVAGE, M., 2000: *Class Analysis and Social Transformation*. Buckingham: Open University Press.
- SOPÓCI, J., 2014: *K niektorým otázkam spoločenskej triedy a sociálneho statusu v slovenskej spoločnosti*. *Sociológia*, 46, č. 2, s. 146-167.
- SOPÓCI, J., 2017: *Sociálna stratifikácia a mobilita v sociologickej perspektíve*. Bratislava: STIMUL.
- SOPÓCI, J. – BÚZIK, B., 1999: *Teórie sociálnej stratifikácie a mobility*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- SOPÓCI, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D., 2015: *Zdravie a zdravotná starostlivosť na Slovensku – nerovnosť v zdraví*. Bratislava: STIMUL.
- SOROKIN, P. A., 1998: *Social Mobility*. London: Routledge (First published 1927).
- STRAPCOVÁ, K., 2008: *Sociálny status a vzdelanostná mobilita na Slovensku v povojnových rokoch 1948 – 1989*. In: Búzik, B. (Ed.): *Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska*. Bratislava: SÚ SAV, s. 57-104.
- SZELÉNYI, S., 2001: *The „Woman Problem“ in Stratification Theory and Research*. In: Grusky, D. (Ed.): *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, s. 681-687.
- ŠAFR, J. – HOLÝ, D., 2012: *Měření sociálního statusu a sociálních tříd na základě povolání*. In: Krejčí, J. – Leontiyeva, Y. (eds.): *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: SLON, s. 140-180.
- ŠANDEROVÁ, J., 1998: *Co určuje postavení žen ve stratifikačním výzkumu?* In: Tuček, M. a kol.: *Česká rodina v transformaci – stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*. Working Paper 3, Praha: SÚ AVČR, s. 131-152.
- ŤAŠKÝ, F., 1986: *Vzdelanie v zblížovaní robotníkov a inteligencie*. In: Roško, R. a kol.: *Zbližovanie robotníkov a inteligencie*. Bratislava: ÚFS SAV.
- TREIMAN, D. J., 1977: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.

- TREIMAN, D. J., 1970: Industrialisation and Social Stratification. In: Laumann, E. O. (Ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, s. 207-234.
- TREIMAN, D. J. – GANZEBOOM, H. B. G., 2000: The Fourth Generation of Comparative Stratification Research. In: Quah, M. S. R. – Sales, A. (eds.): *The International Handbook of Sociology*. London: SAGE, s. 122-150.
- TUČEK, M. – HARMÁDYOVÁ, V., 1998: Structural Changes and Social Mobility 1988 – 1995 in the Czech and Slovak Republics. *Czech Sociological Review*, 6, č. 1, s. 99-114.
- VRCHOVINA, P., 1970: Sociálna mobilita obyvateľov Slovenska. *Sociológia*, 12, č. 4, s. 377-388.
- WRIGHT, E. O., 1985: *Classes*. London: Verso.
- WRIGHT, E. O., 1997: *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

PRÍLOHA

Tabuľka P1: **Pomery šancí pre mobilnú tabuľku trojtriednej schémy ESeC „otcovia (riadky) – synovia (stĺpce)“ – 1967 a mladší**

Otcovia	Synovia	
	I:II	II:III
I:II	2,6	0,8
II:III	1,1	2,1

I = Salariát, II = Medziľahlá trieda, III = Robotnícka trieda

Tabuľka P2: **Pomery šancí pre mobilnú tabuľku trojtriednej schémy ESeC „otcovia (riadky) – synovia (stĺpce)“ – 1966 a starší**

Otcovia	Synovia	
	I:II	II:III
I:II	1,2	1,3
II:III	1,6	3,8

I = Salariát, II = Medziľahlá trieda, III = Robotnícka trieda

Tabuľka P3: **Pomery šancí pre mobilnú tabuľku trojtriednej schémy ESeC „matky (riadky) – dcéry (stĺpce)“ – 1967 a mladšie**

Matky	Dcéry	
	I:II	II:III
I:II	0,9	1,4
II:III	1,2	1,5

I = Salariát, II = Medziľahlá trieda, III = Robotnícka trieda

Tabuľka P4: **Pomery šancí pre mobilnú tabuľku trojtriednej schémy ESeC „matky (riadky) – dcéry (stĺpce)“ – 1966 a staršie**

Matky	Dcéry	
	I:II	II:III
I:II	0,5	1,1
II:III	2,3	3,9

I = Salariát, II = Medziľahlá trieda, III = Robotnícka trieda